

Dubravko Škiljan
Institutum Studiorum Humanitatis, Ljubljana

Zbiljnost antičke lingvistike

Tekst, artikuliran na tri osnovne cjeline, posvećen je ispitivanju u kolikoj je mjeri moguće i dopušteno danas govoriti o *antičkoj lingvistici* i ima li taj pojam bilo kakav realni referent na koji se odnosi. Naime, budući da u antici sasvim očito lingvistika kao znanost nije postojala, na prvi se pogled čini da termin služi jedino za označavanje fikcije. No moguće je zamisliti da *antička lingvistika* stekne svoju zbilju iz interpretacije *ex post*, tako da suvremena znanost o jeziku u njoj, vlastitim iščitavanjem, otkrije koherentnu cjelinu koja zaslužuje da se razmatra kao domena znanstvenog izučavanja.

Da bi se konstituirala takva interpretacija, potrebno je najprije razmotriti u kojim se sve područjima antičke znanosti pojavljuju promišljanja jezika, a zatim vidjeti da li su te domene, iz današnje perspektive, samo *membra disiecta* ili su povezane nekim sebi inherentnim faktorom kohezije. Zato se u središnjem dijelu teksta ukratko ispituju osnovne teorijske karakteristike antičke filozofije jezika, logike, retorike, poetike, gramatike i filologije i pokazuje se kako su sve ove discipline, svaka sa svojeg aspekta, usmjerene prema cjelini jezične djelatnosti ili, preciznije, prema jeziku i govoru u njihovoj upotrebi.

Ova funkcionalna usmjerenost antičkih teorija jezika, koja je ujedno njihov faktor objedinjavanja — bilo da se radi o objašnjavanju jezika javne komunikacije (znanstvenog iskaza u logici, političkog diskursa u retorici, umjetničkog teksta u poetici), bilo da je riječ o metafizičkom (u filozofiji) ili metajezičnom (u gramatici) pristupu, bilo, napokon, da se uočavaju specifičnosti komunikacijskog konteksta (u filologiji) — s jedne strane zbunjuje suvremenu lingvistiku, orijentiranu prije svega na jezik kao sistem, u saussureovskom poimanju, a s druge se strane, antička lingvistika, u *zbiljnosti* svojeg interesa za jezični fenomen, ukazuje kao izuzetno zanimljiv virtualan teorijski sugovornik recentnim sociolingvističkim, psiholingvističkim i — posebno — pragmalingvističkim promišljanjima jezika.

Pojam *antičke lingvistike* na izvjestan je način — o tome nema nikakve dvojbe — fiktivan pojam. Naime, sasvim je trivijalna činjenica da se lingvistika kao znanost konstituirala najranije u 19. stoljeću, a prema mišljenju mnogih istraživača njezin se stvarni početak, kao nauke u modernom smislu te riječi, podudara s pojavom de Saussurea i njegova znamenitoga *Kursa opće lingvistike*, u drugom desetljeću našeg vijeka, kada je — uistinu *ante litteram* — veliki švicarski lingvist postavio temelje strukturalizmu u znanosti o jeziku. Budući da

u antici posve očito nije bilo takve vrste jezičnih istraživanja, razgovor o antičkoj lingvistici u najmanju se ruku zasniva na anakronizmu, a zapravo nas, jednako kao i glasovita rasprava o *sadašnjem kralju Francuske*, uvodi u logičku domenu razmatranja znakova koji nemaju stvarnih referenata. Kako nauka ne bi smjela ispitivati objekte za koje unaprijed zna da predstavljaju puku fikciju, analizu *zbilje* pojma antičke lingvistike trebalo bi — čini se — *a limine* izbaciti iz područja suvremene znanosti o jeziku sa još mnogo više opravdanja nego što ga je bilo prije stotinjak godina za odlučno oduzimanje atributa znanstvenosti istraživanjima o porijeklu ljudske jezične djelatnosti unutar lingvistike.

Ipak, jednako je tako nesumnjiva činjenica da su iz antike do nas doprli brojni podaci koji se tiču jezika: od onih koji govore o strukturi idioma kojima se u to vrijeme komuniciralo (dakako, prije svega o strukturi grčkoga i latinskog), preko onih, ponekad doista bogatih, koji se odnose na historijski, kulturni, civilizacijski ili socijalni kontekst njihove upotrebe, pa sve do onih iz kojih možemo, makar djelomično, sagledati kako se u antici na teorijskoj razini pristupalo njihovoj opisivanju. U te bismo podatke, u krajnjoj konsekvenciji, morali uvrstiti i sve antičke jezične ostatke, a to znači i cjelokupan korpus sačuvanih literarnih i neliterarnih tekstova, pa i sve njihove (antičke) komentare, te bismo tako prikupili golemu biblioteku prepunu najrazličitijih informacija o jezičnoj djelatnosti u antici.

Skup svih ovih informacija, kao i bilo koji njegov podskup izdvojen prema kriterijima konstituiranja samog skupa, ni u kojem slučaju ne može se, ipak, poimati kao antička lingvistika, pa i ne opravdava uvođenje takva termina u suvremenu znanost o jeziku. Prije svega, riječ je o podacima i informacijama koji se tiču cjeline jezične djelatnosti (*langage* u saussureovskoj terminologiji) koja na različite načine — kako je to još znao ženevski otac lingvističkog strukturalizma — izmiče u svojoj kompleksnosti znanosti o jeziku.¹ Osim toga, a to je zacijelo još važnije, ti su elementi međusobno nekoherentni i ukazuju se kao dijelovi različitih aspekata pogleda na jezičnu djelatnost koji su katkada jedan s drugim nesumjerljivi, tako da ne predstavljaju, čini se, primjeren objekt ni za kakvo znanstveno istraživanje uopće, pa niti za lingvističko. To, dakako, ne znači da ovi podaci nisu zanimljivi znanosti o jeziku kao pojedinačni *podaci*; oni nisu dovoljno cjeloviti (ili to nisu uopće) da bismo, bar tako izgleda na prvi pogled, u njima otkrili zaokruženu teoriju koja bi se smjela nazvati jedinstvenim imenom, pa makar ono bilo — poput *antičke lingvistike* — naknadno izmišljeno.

Čini se, dakle, da ova *membra disiecta* antičkih podataka o tadašnjoj jezičnoj (i metajezičnoj) djelatnosti možemo u najboljem slučaju, izostavivši iz njih informacije koje se tiču izravno strukture pojedinih idioma, zajedno sa Ksenijom Maricki Gadanski nazvati antičkom *glotologijom*² i da tako moramo odustati od potrage za antičkom lingvistikom prepustivši je nekom univerzumu neznantstvenih fikcija. Postoji ipak i mogućnost da ovaj fenomen sagledamo u jednoj

1 Cf. Saussure 1916, 25 sq.

2 Cf. Maricki Gadanski 1969 i Maricki Gadanski 1975 i tamo sadržana vrlo pertinentna uvodna objašnjenja o predloženom terminu.

ponešto izmijenjenoj optici. Naime, pošto smo konstatirali da u antici nije postojala niti je mogla postojati lingvistika u suvremenom obliku, i da se cjelina podataka o antičkoj jezičnoj djelatnosti i njezinim izučavanjima ne ukazuje kao objekt koji bi svojom unutrašnjom koherentnošću dozvolio postuliranje jedinstvene znanosti koja bi ga izučavala, smijemo se upitati da li bismo iz te cjeline mogli izlučiti bilo koji njezin dio tako da on u današnjoj interpretaciji postane antičkom lingvistikom.

Drugim riječima, zamislivo je da dio onoga što nam se samo po sebi čini nekoherentnim (a možda je doista originarno takvo i bilo), sagledano iz današnje perspektive i obogaćeno proučavanjima u toku vjekova, zadobije dovoljno inherentne cjelovitosti da se može uspostaviti kao znanstvena disciplina: to bi zapravo značilo da među antičkim podacima o jeziku suvremena lingvistika pronalazi elemente među kojima uspostavlja unutrašnju povezanost i tako ih okupljene prihvaća kao sebi ravnopravne partnere u znanstvenom dijalogu. Ako bi takvo okupljanje bilo moguće, termin *antička lingvistika* na izvjestan bi način stekao svoju zbilju.

Razmatrajući ovu hipotezu, zalazimo u vrlo osjetljiva područja gnoseološkog konstituiranja objekata znanstvenog proučavanja, s jedne strane, i epistemološkog određivanja domene pojedinih nauka, s druge strane. Štaviše, hipoteza zapravo pretpostavlja da se i domena neke znanosti i objekt znanosti mogu uspostaviti *ex post*, kroz dijakronijsku dimenziju i postupkom kasnije interpretacije. Problem konstituiranja područja nauke interpretacijskim procesom *ex post* ne ograničava se, dakle, jedino na pitanje opravdanosti stvaranja konstrukta u znanosti (a to suvremena epistemologija nesumnjivo dopušta) nego se širi i na mogućnost stalnog restrukturiranja znanstvenih domena unatrag u skladu s novim spoznajama i iskustvima. Drugim riječima, takvim bi postupkom neki fiktivni konstrukti zadobivali, unutar dijakronijski uspostavljenog znanstvenog dijaloga, svoju realnost.

Da bismo ispitali dosege ove pretpostavke na primjeru antičke lingvistike, potrebno je zacijelo prije svega uočiti koji dio antičkih podataka o jezičnoj djelatnosti virtualno predstavlja sugovornika današnjoj znanosti o jeziku, a zatim je nužno odrediti parametre njegove domene; napokon, morat ćemo istražiti da li ta nova hipotetička domena zadovoljava uvjete koje suvremena epistemologija smatra neophodnima za konstituiranje nekog znanstvenog područja.

Odabir antičkih podatka o jeziku relevantnih za ovakav tip analize nameće se sam od sebe: budući da je riječ o korespondiranju prije svega sa suvremenom općelingvističkom teorijom, u žarištu našeg interesa nalazit će se, dakako, antički *teorijski* pristupi različitim aspektima jezične djelatnosti. Vremenske i prostorne koordinate unutar kojih se ti pristupi mogu smjestiti pruža nam sam pojam antike; prihvaćajući njegovu sasvim tradicionalnu interpretaciju u okvirima evropskih civilizacija, smatrat ćemo da antika obuhvaća grčku i rimsku civilizaciju i područja na kojima su se one prostirale. Kako su pisani tekstovi temeljni i zapravo jedini izvor za sagledavanje antičkih teorija jezične djelatnosti, antika će u ovoj analizi biti vremenski omeđena otprilike 8. st. pr. n. e. (a stvarno će za nas započinjati prvim predsokratovskim filozofskim promišljanji-

ma jezika) i 6. st. n. e., kada se antičke civilizacije definitivno transformiraju u nova srednjovjekovna društva.

Ako su ove odrednice virtualne domene analize više–manje samorazumljive, njezine je sadržajne determinante potrebno pažljivije razmotriti. Naime, polazeći od tradicionalnih filoloških podjela antičkih znanstvenih područja, i suvremeni su lingvistički pristupi skloni tome da smatraju kako se antičke teorije jezične djelatnosti konstituiraju prije svega u trima međusobno više–manje povezanim domenama filozofije, retorike i gramatike.³ Ovo je polazište u osnovi zacijelo dobro odabrano, ali pitanje je zašto u nj nisu uključena i razmatranja koja se, bar od Aristotela nadalje, pojavljuju u spisima posvećenima, na primjer, biologiji, medicini ili psihologiji, a kojima je objekt također jezična djelatnost ili neki od njezinih aspekata.

Čini se da se u temelju ovog ograničenja nalazi implicitno sadržana spoznaja moderne znanosti o jeziku da su ove tri domene — filozofska, retorička i gramatičko–filološka — već u antici bile međusobno usko povezane jedinstvenim teorijskim ishodištem: ne radi se samo o tome da one sve dijakronijski proizlaze iz filozofije (u krajnjoj konsekvenciji to vrijedi za sve antičke nauke)⁴ već i o tome da su se unutar njih, u stalnoj interakciji, formirale teorije triju za antiku fundamentalnih područja jezika javne komunikacije, dakle jezika znanosti i obrazovanja, jezika politike i društvenog života i jezika umjetnosti.⁵ Naime, javna je komunikacija u antičkim društvima (na različite načine, dakako, u različitim političkim konstitucijama, od arhajskih grčkih država, preko klasične atenske demokracije, sve do kompleksne strukture Rimskog Carstva) imala izuzetno važnu ulogu, i moglo bi se ustvrditi da je — za razliku od istočnjačkih despotija, na primjer — ona, u svim svojim oblicima, jedan od najbitnijih elemenata uspostavljanja i organiziranja tih društava:⁶ nije stoga neobično što su i teorija i praksa javne jezične komunikacije bile objektom znanstvenih izučavanja u domenama nekoliko antičkih nauka.

Ako malo detaljnije razmotrimo koje su se sve discipline i znanosti u antici bavile pojedinim aspektima jezične djelatnosti u javnoj komunikaciji, ako, dakle, pokušamo izbližega odrediti sadržajni doseg virtualnog područja antičke lingvistike, zapazit ćemo odmah da trojna podjela na filozofiju, retoriku i gramatiku ili filologiju sadržava u sebi čitav niz finijih distinkcija kojima se izdvajaju — u sinkroniji i u dijakroniji — nove subdomene, svaka sa svojim vlastitim specifičnostima; da bismo potvrdili tezu o zbiljnosti antičke lingvistike, morali bismo, pošto ukratko pregledamo te specifičnosti, pronaći i njihove zajedničke elemente. Ostajući i dalje na razini općenitog pristupa, mogli bismo reći

3 Cf. na primjer stajalište iznijeto u **Baratin, Desbordes** 1981, 9, gdje je jedino domena gramatike proširena na filološki koncipiranu *critique littéraire et textuelle*.

4 Problemu odnosa antičkih jezičnih teorija prema filozofiji morat ćemo se ipak vrlo brzo vratiti.

5 O tome sam više puta pisao, osobito u **Škiljan** 1992, 25–50, te — s izričitim potvrdama za ovakvu tvrdnju pronađenima u Aristotelovu djelu — u **Škiljan**, u štampi.

6 Ova bi tvrdnja nesumnjivo zahtijevala posebnu dijakronijsku sociolingvističku analizu, koju ovaj tekst ne može obuhvatiti.

da se ta temeljna potpodručja antičkog interesa za teoriju jezika javne komunikacije konstituiraju unutar filozofije (i posebno, filozofije jezika) i logike, retorike i poetike, te filologije i gramatike; prvim dvama objekt je u osnovi jezik znanstvenog i obrazovnog diskursa, treće izučava politički iskaz, četvrto se bavi jezikom književnosti, a u petom i šestom potpodručju manifestiraju se elementi metajezičnog (pa i metalingvističkog) pristupa.

Kad je riječ o antičkoj, prije svega grčkoj, **filozofiji**, premda se u njoj nije nikada nominalno konstituirala filozofija jezika, ipak nije teško uočiti da je jezik od samih predsokratovskih početaka bio jedan od njezinih povlaštenih objekata: činjenica da je λόγος, etimološki duboko urastao u jezičnu djelatnost, oduvijek zauzima gotovo u svim filozofskim školama suštinski važno mjesto, bilo kao ontološki bilo kao gnoseološki princip, — ta činjenica jasno ukazuje na položaj jezične djelatnosti u domeni antičkih filozofskih ispitivanja.

Prva filozofska promišljanja jezika i jezične djelatnosti javljaju se kod predsokratovaca, osobito kod Heraklita i Parmenida, i ona se zapravo bave odnosom jezika i bitka, pokušavajući razjasniti u kolikoj je mjeri bitak svijeta sadržan u jezičnim iskazima: jezični se znakovi u tim razmatranjima još ne izdvajaju u zaseban sustav niti se eksplicitno proučava njihova relacija prema označenim fenomenima. No analiza uloge jezika u iskazivanju bitka i njegove spoznaje omogućuje već prvim generacijama sofista, uvelike okrenutima prema problematici komuniciranja spoznatoga, da u žarište svojih izučavanja stave pitanje imenovanja stvari, odnosno »ispravnosti riječi«, dakle pitanje da li su jezični znakovi adekvatni označenim pojavama i da li se ta adekvatnost zasniva na prirodnoj povezanosti ovih dvaju skupova (da li je, prema tome, ona izrasla φ[σσει) ili na ljudskoj konvenciji (θέσει, vèμφ). Ponekad, poput Gorgije, sasvim radikalno sumnjajući u mogućnost komunikacije i ispitujući detaljno modalitete funkcioniranja i djelovanja jezičnih iskaza, sofisti su otvorili čitav niz domena u kojima se jezična djelatnost ukazivala kao virtualan objekt istraživanja i anticipirali su na određen način pojave i logike i retorike i gramatike.

Nakon sofista i Sokrata, čija se majeutička metoda nerijetko temeljila upravo na preciznom određivanju i jezične forme i jezičnog sadržaja iskaza i na inzistiranju na jednoznačnosti odnosa između riječi i označenog fenomena, bio je posve otvoren put prema dubinskoj analizi jezika. Tako je Platon, u okviru svojeg učenja o idejama i razmatranja njihova odnosa prema riječima kojima se iskazuju, zašao u domenu relacija između jezika i mišljenja, s jedne strane, i u područje uspostavljanja kriterija istinitosti ili lažnosti jezičnog izraza s druge strane, povezujući te elemente u cjelinu kroz problematiku imenovanja. Promatrano u lingvističkoj perspektivi, Platonovo djelo (a posebno *Kratil*, *Teetet*, *Sofist* i *Sedmo pismo*) definitivno uvodi sasvim jasno razlikovanje jezičnog znaka od fenomena koji je njime označen i na taj način omogućuje poimanje jezika kao zasebnog objekta znanstvene analize.

Aristotelov je pristup — kao dio zamišljene antičke lingvistike — još kompleksniji: naime, za nj jezični iskazi općih pojmova (a s pomoću tih pojmova spoznaje se bitak) odražavaju konstituciju svijeta, pa su kategorije — do kojih se dopire analizom jezika, a istovremeno predstavljaju osnovne ontološke deter-

minante bitka — i svojstva svijeta i karakteristike jezika. Da bi se analiza jezičnog iskaza mogla valjano obaviti, potrebno je strogo definirati formalne kriterije njegove istinitosti (što će biti predmetom logike), a za razlikovanje formalno istinitog od formalno neistinitog iskaza, neophodno je diferencirati plan izraza jezičnog znaka od plana njegova sadržaja. Tako se kod Aristotela utemeljuje teorija jezičnog znaka, čiji sasvim prepoznatljivi odjeci traju sve do danas, a u suvremenoj je strukturalističkoj lingvistici bila podvrgnuta znamenitoj de Saussureovoj interpretaciji. Unutar same antičke filozofije posljednji veliki korak u konstituiranju teorije jezičnog znaka učinili su stoici, koji razlikuju sadržaj misli od virtualnog sadržaja jezičnog iskaza (λεκτόν) i od plana sadržaja ostvarenog u nekom iskazu.⁷

Filozofska promišljanja jezika u antici imaju nekoliko različitih obilježja relevantnih za virtualno uspostavljanje antičke lingvistike. Najprije, ona su se u dijakronijskoj perspektivi razvijala tako da su, nadovezujući se jedno na drugo, uspostavljala koherentnu povijesnu cjelinu koja je, na teorijskom planu, obuhvatila nekoliko bitnih lingvističkih problema. Naime, u fokusu njihova interesa nije se nalazila jedino teorija jezičnog znaka (u nekim elementima, uostalom, bitno razrađenija od suvremenih lingvističkih teorija) nego su se zajedno s njom, pa i nezavisno od nje, promišljala i brojna druga pitanja, kao što je problem konstituiranja jezičnog iskaza ili strukturiranja plana jezičnog sadržaja, na primjer. Druga je, dakle, karakteristika antičke filozofije jezika njezino stalno sadržajno širenje, koje će u krajnjoj konsekvenciji dovesti do toga da se iz filozofske domene izdvoje pojedine discipline kojima će objekt izučavanja biti određeni aspekti jezične djelatnosti.

To strukturiranje područja antičke lingvistike, ipak, različito je od strukturalnih podjela u suvremenoj znanosti o jeziku: njegovo je temeljno polazište sadržano — čini mi se — u pristupu kojem se današnja lingvistika tek počela, s uzmahom sociolingvistike i, posebno, pragmalingvistike, približavati. Kao što je već naglašeno, to je pristup u kojem se jezična djelatnost promatra prije svega kroz prizmu jezika javne komunikacije. Budući da je antička filozofija, u svojem cjelokupnom trajanju, i u svojim najdubljim teorijskim razmatranjima, gotovo bez izuzetka težila tome da bude i *praktički* odgovor na bitna pitanja čovjekove egzistencije, nije neočekivano što se ona — od svojih početaka zapažajući koliko je jezik važan ne samo u gnoseološkim procesima i u komuniciranju spoznaje nego i u konstituiranju ljudskog kolektiviteta i individualiteta — usmjerila prema različitim formama javne komunikacije unutar koje se upravo na socijalno relevantan način susreću kolektivno i pojedinačno. Zbog toga artikulacija domene promišljanja jezika u antici ne proizlazi prvenstveno iz svojstava samog jezičnog sistema ili modela kojim ga prikazujemo, niti iz metodoloških razlika u izučavanju pojedinih aspekata jezične djelatnosti, kao što to najčešće biva u modernoj lingvistici, nego baš iz funkcionalnih karakteristika jezika upotrijebljenog u javnoj komunikaciji. Zanimljivo je uočiti da ta funkcio-

7 Osnovni podaci o antičkim filozofskim pogledima na jezičnu djelatnost nalaze se, dakako, u svakoj povijesti filozofije posvećenoj tom razdoblju; za lingviste je o tome osobito pertinentno pisao Coseriu 1975, 1–122.

nalno–pragmatična determiniranost antičkih pogleda na jezik uvelike priječi današnju nauku o jeziku da ih sagleda kao znanstvenu cjelinu.

Unutar filozofije, ali kao jasno izdvojeno područje, od Aristotela nadalje pojavljuje se **logika**. Aristotelov se *Organon* (ne zanemarujući, dakako, doprinos prethodnih filozofa uspostavljanju logike) može s lingvističkog stajališta iščitavati kao u zapadnim civilizacijama prvi skup tekstova posvećen utemeljenju formalnih normi znanstvenog diskursa.⁸ U vrijeme velikog filozofa iz Stagire, a uvelike i njegovom zaslugom, pojedine nauke prestaju biti uključene u filozofiju, a komuniciranje znanstvenih spoznaja postaje izuzetno važnom ne samo teorijskom nego i praktičnom djelatnošću kojom se helenski (i helenistički) kozmos nanovo uređuje. Zato Aristotelovo učenje o sudu, silogizmima i argumentaciji, ma koliko bilo gnoseološkog, a donekle (u učenju o kategorijama, na primjer) i ontološkog karaktera, i ma koliko se bavilo principima mišljenja, u sebi sadržava izuzetno važnu lingvističku dimenziju, jer neprestano vodi računa o jezičnim iskazima logičkih relacija, koji bi morali u osnovi osigurati identičnost poruke, i na planu izraza i na planu sadržaja, kod njezina pošiljaoca i kod njezina primaoca.

Ova lingvistička dimenzija logike još je jasnije iskazana u jedinom antičkom učenju koje se, u ovoj domeni, moglo mjeriti s aristotelovskom logikom: kod stoika. Njihova je logika u osnovi neka vrsta razradene semantičke teorije, jer se u njoj značenje ukazuje i kao temeljni predmet logike i kao osnovni konstituent suda, tako da upravo ono mora biti i izrecivo jezikom, i opisivo u logičkim terminima, i određivo tako da osigura jednoznačnost znanstvenog diskursa.⁹

Prema tome, u logici se, između ostalog, antičko mišljenje okreće s jedne strane razmatranju konstruiranja i funkcioniranja kompleksnih jezičnih znakova na oba plana, planu izraza i planu sadržaja, a s druge strane ono ispituje strukturu i upotrebu semantičkog aspekta jezične djelatnosti; i jedno i drugo izučavanje susreću se u brižljivoj analizi argumentacijskih postupaka, čime antička logika zadobiva — sagledana iz današnje perspektive — pragmalingvističku dimenziju u specifičnoj domeni znanstvenog iskazivanja: tako su za jednu formu javne komunikacije već u antici formulirani principi koji vrijede još i danas, a argumentacijski postupci koji su opisani u aristotelovskoj ili stoičkoj logici u funkcionalnom smislu uvelike nadilaze granice diskursa nauke.

Za razliku od logičke argumentacije kakva se javlja u znanstvenom diskursu, za politički iskaz (ako ga shvatimo gotovo etimološki kao iskaz kojim se sudjeluje u institucionaliziranim kolektivnim oblicima života u društvu i državi, dakle kao iskaz ne samo politike u užem smislu te riječi nego i administracije, prava i sudstva itd.), kojim se uglavnom bavi **retorika**, karakteristična je upotreba nešto drugačijih oblika dokazivanja, koji u komunikaciji ne moraju doseći dokraja istinite (pa ni logički valjane) poruke, ali bi trebalo da u odnosu prema

8 Nije potrebno ni naglašavati da te norme u osnovi vrijede i danas za svaki znanstveni diskurs.

primaocima budu efikasni i uvjerljivi. Premda se od sofista preko Aristotela, helenizma i Cicerona sve do razdoblja kasne antike teorijski pogled na retoriku nekoliko puta donekle mijenjao, Gorgijina definicija govornika kao čovjeka koji je *πειθοῦς δημιουργός* i Aristotelovo određenje govorništva kao *διδάμις περὶ ἵκαστον τοῦ θεωρῶσαι τὸ ἰνδεχόμενον πιθανόν* (što će Kvintilijan prevesti kao *vis dicendi quid in quaque re possit esse persuasibile*) ostat će, uz dodatak moralne dimenzije samoj vještini, trajno ugrađeni u temelje retorike. Da bi se postigla uvjerljivost govora, potrebno je ovladati vještinom govorenja, upotrebe jezičnog sistema, pa je govornik — u Ciceronovoj formulaciji — i *vir bonus dicendi peritus*.

Iz ovih triju odrednica antičke retorike — uvjerljivosti i efikasnosti u odnosu prema slušaocima, etičnosti samog govornika i njegova znanja o tome kako se jezik funkcionalno upotrebljava — proizlazi veliki retorički shematizam koji obuhvaća čitav niz lingvistički relevantnih elemenata i koji se, još mnogo više od logike, približava suvremenoj pragmalingvistici.¹⁰ Tako su cijeli segmenti retorike bili posvećeni izučavanju praktičke argumentacije (*probationes*) i njezinu djelovanju na slušaoca, a posebna se pažnja obraćala vrlinama govorenja (*virtutes dicendi*), koje su se gotovo obavezno promatrale kroz prizmu svoje uspješnosti u govornom aktu.¹¹ S druge strane, u pretpostavkama za dobrog govornika (*praesuppositiones*), u njegovim metodama rada (*rationes*), kao i u njegovim zadacima (*officia*), sadržani su brojni elementi kojima bi se danas bavila psiholingvistika. Drugim riječima, retorički je pogled na jezičnu djelatnost u antici neprestano vodio računa o odnosu znanja jezičnog sistema i njegove upotrebe u realnoj i konkretnoj komunikacijskoj situaciji, što bi se iz današnje perspektive iščitavalo kao uočavanje razlika i napetosti koje vladaju između jezika i govora; štaviše, govor se ovdje ne ukazuje kao puka realizacija jedinica i pravila jezičnog sustava nego kao njegova aktivna primjena koja ne samo da može utjecati na rekonstruiranje sistema već u sebe uključuje i primaoca i pošiljaoca jezičnih poruka. Istovremeno treba zapaziti da teorija antičke retorike, ma koliko nerijetko bila sasvim pragmatički orijentirana, uvijek zadržava jasnu vezu s teorijskim pristupima drugim dvama područjima javne komunikacije — s logikom (na primjer, u učenju o entimemima kao formi argumentacije) i s poetikom (u detaljnoj analizi figura i tropa, u razmatranju primjerenosti jezičnog izraza sadržaju i kontekstu itd.).¹²

9 Ponovo svaki povijesni pregled filozofije ili logike sadržava osnovne podatke o antičkim misliocima s ovog područja. Što se tiče Aristotelova doprinosa, za lingviste je vrlo korisno djelo **Larkin** 1971, a o stoičkim teorijama sažeto i jasno govore **Baratin, Desbordes** 1981, 26 *sqq.* Cf. i ondje navedenu literaturu. I **Coseriu** 1975, *ibid.*, sadržava interesantne podatke.

10 Taj se shematizam, zajedno s brojnim ukoliko prikazanim povijesnim i teorijskim podacima o antičkoj retorici, nalazi, na primjer, u **Lexikon** 1970, s. v. *Rhetorik*.

11 Zbog toga se, na primjer, razlika između figure i solecizma ne zasniva na jezičnim ili strukturnim karakteristikama upotrijebljene riječi ili sintagme nego na primjerenosti njezine upotrebe u konkretnom govoru; cf. **Škiljan** 1992, 63–102, a posebno 85.

12 Opći pregled bitnih elemenata antičke retorike nalazi se u **Lausberg** 1960, a važni podaci o njezinoj povezanosti s filozofijom jezika i logikom u **Hellwig** 1973.

Među virtualnim područjima antičke lingvistike i među disciplinama koje su se bavile jezikom javne komunikacije **poetika** zauzima posebno mjesto. U svojem klasičnom obliku, u rasponu između Aristotela i Horacija, poetika se uspostavljala bar u trima međusobno povezanim dimenzijama: u jednoj od njih ona je bila filozofija i teorija umjetnosti koja je, kao u slučaju platonovske i aristotelovske μίμησις, težila tome da odgovori na pitanje o odnosu između umjetničkog djela i stvarnosti, i na ontološkoj i na gnoseološkoj razini; u drugoj je dimenziji otkrivala psihološko i socijalno djelovanje umjetnosti na pojedinca i kolektiv (tu se javlja Aristotelova κάθαρσις); i, napokon, treća je dimenzija bila posvećena problemima formalnog strukturiranja umjetničkog djela, s jakim naglaskom na njegovoj estetskoj funkciji. U ovoj trećoj domeni, kad je riječ o literarnim tekstovima, jedan od bitnih izučavanih aspekata bio je i jezik i njegova upotreba.¹³

Ponovo bi se moglo kazati da su za antičke mislioce formalne razlike između govora umjetnosti i govora znanosti ili politike tek sekundarne prirode (ma koliko se u suvremenim interpretacijama antičkih poetika nerijetko naglašavala upravo ta činjenica), razlike koje proizlaze iz funkcionalno drugačije usmjerenosti poetskog diskursa i iz različitosti njegova uspostavljanja veza među pošiljaocima i primaocima poruka: tip argumentacije — ako se u poetskom iskazu uopće još može govoriti o argumentaciji — ili bar pragmatičkog djelovanja još se jedanput mijenja, podjednako kao i način uspostavljanja relacije između plana jezičnog izraza i plana sadržaja.

Ako, dakle, logička analiza vodi prema semantici i komunikacijskoj funkciji jezika, a retorička prema pragmalingvistici i psiholingvistici te prema funkciji uspostavljanja kolektivne kohezije u zajednici, poetska je analiza u osnovi usmjerena prema odnosu plana izraza i plana sadržaja i prema estetskoj i emotivnoj funkciji jezika; i opet, naglašavajući ove razlike između pojedinih pristupa, treba u isto vrijeme uočavati da antički teoretičari uvijek smatraju da je riječ o jednoj jedinstvenoj čovjekovoj jezičnoj djelatnosti, koja se samo razmatra, u skladu s kontekstima svojeg pojavljivanja, svaki put s drugog aspekta.

Ta se točka promatranja još jednom mijenja ako prijedemo u domenu **gramatike**. Premda je također u osnovi izrasla iz filozofije (iako ne treba zanemariti već zacijelo vrlo rano i u Grčkoj i u Rimu iskazane potrebe za jezičnim obrazovanjem u školama, što je moralo rezultirati nekim makar elementarnim gramatičkim opisima), gramatika se u antici pojavila relativno kasno — tek u helenističkom razdoblju, a kompletno se, iz današnje perspektive, konstituirala (uključujući i sintaksu) još mnogo kasnije, u 2. stoljeću. Ovo »zaostajanje« gramatike za logikom, retorikom i poetikom moglo bi se tumačiti između ostalog i pragmatično–funkcionalnom usmjerenošću antičkog interesa za jezik. Naime, iz Platonovih dijaloga i iz Aristotelova opusa sasvim je očito da su Grci već prije razdoblja ovih velikih filozofa detaljno poznavali fonetske karakteristike vlastitog jezičnog sistema: kako se u javnoj komunikaciji najranijeg vremena

13 Stoga nije čudo što se kod Aristotela, na primjer, u *Poetici* nalazi i sasvim »lingvističko« poglavlje; cf. Škiljan 1990 i ondje navedenu literaturu.

prije svega pojavljivala živa riječ, poznavanje izgovora glasova, tonova i intonacije i njihova sistematizacija proizašli su iz sasvim praktičnih potreba za što uspješnijim saobraćanjem.¹⁴ Budući da je upravo u helenizmu *koine* počela zamjenjivati u javnoj komunikaciji pojedine epihorske i književne dijalekte, a njihova se različitost prije svega manifestirala na morfološkoj razini, gramatički su opisi morali obuhvatiti i deklinacijske i konjugacijske oblike. Sintaksa, čija su pragmatička pravila bila sadržana i u logici, i u retorici, i u poetici, mogla se posljednja podvrći gramatičkoj analizi.¹⁵

Ali stvarna novina gramatičkog stajališta prema jezičnoj djelatnosti, jeziku i govoru, sadržana je u jednoj drugoj činjenici: gramatička istraživanja nakon stoika, naime, zadobivaju u antičkoj lingvistici prvi put *metajezični* (u modernom smislu te riječi) karakter, a to znači da ona — usprkos svojim uglavnom pragmatičkim izvorima i ciljevima¹⁶ — opisuju svojstva samog jezičnog sistema. Na taj se način razmatranje jezične pojave, unutar gramatike, sve više udaljuje od funkcionalističkog tumačenja, karakterističnog za ostale pristupe, i u kasnoj antici, očitije u školskim nego u znanstvenim gramatikama, doseže visok stupanj apstraktnosti. Promatrana u odnosu prema drugim segmentima pretpostavljene antičke lingvistike, gramatika ih svojom metajezičnošću, nasuprot njihovoj »jezičnosti« i »govornosti«, komplementarno nadopunjuje.¹⁷

Napokon, ako pod antičkom **filologijom** podrazumijevamo različite oblike egzegeze, tumačenja i komentiranja literarnih i, mnogo rjeđe, neliterarnih tekstova, nesumnjivo bi se i jedan njezin dio mogao uvrstiti u domenu antičke lingvistike, jer se brojni rezultati filoloških izučavanja izravno tiču jezične djelatnosti. Ipak, ne zanemarujući nedvojbenu ulogu filologije u konstituiranju gramatike niti njezinu stalnu isprepletenost sa svim drugim područjima koja smo do sada bili spomenuli, od filozofije do poetike, čini mi se da je sa stajališta s kojeg ispitujemo realnost antičke lingvistike najzanimljivija činjenica da su filološke analize neprestano nužno uspostavljale vezu između jezičnih znakova i izvanjezične stvarnosti i tako su pridodale dimenziju konteksta i izvanznakovnog univerzuma ovoj domeni.¹⁸

Usmjerenost prema kontekstu, i jezičnom i nejezičnom, u okviru lingvističkih interesa zacijelo se najjasnije ogleda u izuzetno bogatoj *leksikografiji*, koja je — od Antidorovih *Λέξεις* iz 5. st. pr. n. e. sve do Hesihijeva i Kirilova rječ-

14 Ovdje ne bi trebalo zanemariti niti s poetikom i retorikom usko povezano rano pojavljivanje **metrike**.

15 Dakako, to ne znači da se postupno oblikovanje antičke gramatike može objašnjavati jedino potrebama javne komunikacije: iznijeta postavka samo je jedan od potencijalnih elemenata objašnjenja njezine geneze.

16 Iskustveno, tekstualno polazište gramatike sasvim je jasno vidljivo već u definiciji kojom započinje najstarija sačuvana *Τέχνη γραμματική*, ona Dionizija Tračanina: *Γραμματική ἴστιν ἡμπερίαι τῆ ν παρὸ ποιηταῶν τε καὶ συγγραφεῶσιν ὅς ἡπάτῳ πολυλεγομένων*.

17 Vjerojatno još uvijek za lingviste najpristupačniji pregled antičkih gramatičkih teorija sadržan je u **Robins** 1951.

18 Osnovni podaci o filologiji, upotpunjeni brojnim detaljima i sagledavanjem cijele dotadašnje literature o njoj, nalaze se u **Pfeiffer** 1968.

nika iz 5. st. n. e. — svrstavala i tumačila riječi i sintagme prema najrazličiti-jim kriterijima (stvorivši tako brojne vrste rječnika: od onih specijalističkih, po-svećenih jednom autoru i jednom terminološkom području, do djela gotovo en-ciklopedijskog karaktera). Leksikografija, koja je, poput gramatike, djelomično imala metajezična obilježja, ne svjedoči jedino o semantičkom aspektu antičke lingvistike nego u sebi sadržava i prve jasne naznake dijalektologije, dijakronij-ske lingvistike, te sociolingvistike s osnovama normativnog pristupa jezičnoj djelatnosti.¹⁹

Specifična kombinacija dijakronijskog pristupa i semantičkog interesa ostva-rena je u domeni *etimologije*, koja je ipak, baveći se prije svega problemom »is-pravnog«, dakle označenim pojavama adekvatnog, i originarnog značenja, naj-većim svojim dijelom ostajala unutar filozofije: tako je krug tematskog obuhva-ta antičke lingvistike zatvoren.²⁰

Ovaj sažeti prikaz raznolikosti teorijskih interesa za jezičnu djelatnost u an-tici upozorava nas bar na dva razloga zbog kojih bi suvremena znanost o jezi-ku, kad bi i poznavala izblježga — a najčešće ne poznaje — antička promišlja-nja, mogla teško prihvaćati pojam antičke lingvistike. Već smo upozorili na to da je, s jedne strane, antika, promatrajući jezik i govor prije svega u njihovoj funkcionalno–pragmatičnoj dimenziji, nužno morala širiti svoja izučavanja na područja koja današnja lingvistika, osobito u svojim strukturalističkim verzijama, ne smatra dijelovima vlastite domene.²¹

No ako bi znanost o jeziku danas, i sama podvrgnuta transformacijama pod-ručja izučavanja, možda bila i pripravna prihvatiti ovu nepodudarnost domena, mnogo joj je teže razumjeti nekoherentnost virtualne antičke lingvistike. Nai-me, iz perspektive moderne znanosti jedan je od bitnih faktora kohezije (ako ne i najbitniji među njima) jedinstven i čvrsto definiran objekt znanstvenog proučavanja; u antičkim teorijskim pristupima današnja nauka pronalazi čitav niz objekata, a nijedan od njih nije ono što lingvistiku, prema znamenitoj saussureovskoj formulaciji, čini upravo lingvistikom: jezik sam za sebe. I doi-sta, antička se promišljanja tek u najkasnijim gramatičkim teorijama približa-vaju jeziku–sistemu kao vlastitu objektu, ali ga ni tada ne došuju u potpunosti, zadržavajući neprestano relaciju s upotrebom tog sustava (u književnosti, u go-vorništvu, u filozofiji; u krajnjoj konsekvenciji, bilo u kojoj domeni čovjekova života). Kad tu funkcionalnu usmjerenost čak i metajezičnih izučavanja pove-žemo s uočenom činjenicom da je u žarištu logike, retorike i poetike jezik javne

19 Ova je domena ukratko opisana u **Lexikon** 1970, s. v. *Lexikographie*, a relevantni se podaci nalaze i u **Pfeiffer** 1968.

20 Ovaj sažeti pregled potencijalnog sadržajnog opsega antičke lingvistike nema, dakako, uopće pretenzija da bude i njihov povijesni sažetak, tako da je iz njega izostalo razmatranje, inače za ovu temu vrlo bitno, odnosa između grčkog i rimskog doprinosa pojedinim teorijskim do-menama. Potrebno je možda ipak naglasiti da mi se čini sasvim pogrešnim Rimljane smatrati pukim kompilatorima grčkih spoznaja: udio Lukrecija, Cicerona, Horacija, Varona, Kvintilija-na, Remija Palemona, Elija Donata ili Priscijana teoriji i praksi antičke lingvistike bez ikakve je sumnje golem.

21 O tome sam više puta pisao, a posebno u **Škiljan** 1995, *passim*.

komunikacije (a to znači jezik i govor *primijenjeni* u javnom saobraćanju), približavamo se stvarnom objektu antičke lingvistike: to nije jezik kao sistem nego su to *jezik i govor u svojoj upotrebi*.

Ovaj pretpostavljeni objekt izučavanja uistinu nigdje eksplicitno nije tako određen, već su definirani njegovi pojedini aspekti koje ispituje svaka od promatranih disciplina: to je prirodna posljedica naše početne hipoteze, jer antička lingvistika nije postojala kao lingvistika u antici nego je konstrukt koji se stvara kroz prizmu iskustva današnjeg vremena. Drugim riječima, nije pitanje da li su antički mislioci znali izdvojiti predmet koji je zajednički svim njihovim različitim pristupima jeziku; pravo je pitanje da li lingvistika danas u toj raznolikosti može iznaći zajednički nazivnik.

Ako prihvatimo tvrdnju da su jezik i govor u upotrebi latentni objekt svih antičkih promišljanja jezika, ako sagledamo to da ta promišljanja imaju svoje zajedničko polazište u filozofiji i koherentan dijakronijski razvoj, ako zapazimo da je struktura cjelokupne njihove domene — ma koliko se razlikovala od današnje ustrojenosti nauke o jeziku — unutar sebe logična i da se pojedini njezini dijelovi komplementarno slažu i ako, napokon, uvidimo da ta razlika u definiciji objekta istraživanja i sadržajnog opsega područja može bitno nadopuniti suvremene spoznaje o jeziku, korespondirajući s dimenzijama koje je lingvistika tek u najnovije vrijeme počela razvijati, — ako smo, dakle, na taj način spremni iščitati antičke teorije jezika, nema više nikakva razloga da sumnjamo u *hic et nunc* (što ne znači ujedno i u *illic et tunc*) zbiljnost antičke lingvistike.²²

No ako zbilja može — pa makar i jedino u znanosti — biti konstrukt i rezultat interpretacije *ex post*, tada bismo morali biti pripravnici na sve konsekvencije takva stajališta. U tom se slučaju, naime, i ono što suvremena lingvistika danas smatra svojim objektom i svojom domenom, usprkos svoj jasnoći i čvrstini njihovih definicija, u nekoj budućnosti može ukazati, u jednoj različitoj ali zato ne manje znanstvenoj optici, kao posve drugačije strukturiran član neke sasvim drugačije konstituirane cjeline. Uostalom, i samo razumijevanje antičkih pogleda na jezik kao *antičke lingvistike* moglo bi sudjelovati u jednoj — u svojem spoznajnom potencijalu, čini mi se, bitnoj — transformaciji moderne lingvistike.

Literatura

- Baratin, Desbordes 1981 = M. Baratin, F. Desbordes, **L'analyse linguistique dans l'antiquité classique, 1. Les théories**, Klincksieck, Paris 1981.
- Coseriu 1975 = E. Coseriu, **Die Geschichte der Sprachphilosophie von der Antike bis zur Gegenwart. Eine Übersicht. Teil I: Von der Antike bis Leibniz**, Gunter Narr Verlag, Tübingen 1975.
- Hellwig 1973 = A. Hellwig, **Untersuchungen zur Theorie der Rhetorik bei Platon und Aristoteles**, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1973.

²² Kako je ovaj rad zamišljen samo kao neka vrsta sažetih prolegomena (i opravdanja) za sistematsko proučavanje antičke lingvistike, mnoge njegove nedorečenosti mogle bi, doista *in spe*, biti nadoknadene budućim nastavcima ovog dijaloga s antičkim teorijama jezika.

- Larkin 1971 = M. Th. Larkin, **Language in the Philosophy of Aristotle**, Mouton, The Hague — Paris 1971.
- Lausberg 1960 = H. Lausberg, **Handbuch der literarischen Rhetorik**, Max Hueber, München 1960.
- Lexikon 1970 = **Lexikon der Antike (Philosophie, Literatur, Wissenschaft)**, 1–4, DTV, München 1970.
- Maricki Gadanski 1969 = K. Maricki Gadanski, »Ka najstarijoj evropskoj glotologiji«, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* XII/1(1969), 55–71.
- Maricki Gadanski 1975 = K. Maricki Gadanski, **Helenska glotologija pre Aristotela**, Matica srpska, Novi Sad 1975.
- Pfeiffer 1968 = R. Pfeiffer, **History of Classical Scholarship**, Oxford University Press, Oxford 1968.
- Robins 1951 = R. H. Robins, **Ancient and Mediaeval Grammatical Theory in Europe**, G. Bell & Sons, London 1951.
- Saussure 1916 = F. de Saussure, **Cours de linguistique générale**, Payot, Paris–Lausanne 1916.
- Škiljan 1990 = D. Škiljan, »Ainsi parlait Aristote (Remarques sur le chapitre 20 de la Poétique)«, *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, Ergänzungsband VIII (1990), 217–222.
- Škiljan 1992 = D. Škiljan, **Dijalog s antikom**, Latina & Graeca, Zagreb 1992.
- Škiljan 1995 = D. Škiljan, **Varon i Kvintilijan (Dva antička lingvisti)**, Latina & Graeca, Zagreb 1995.
- Škiljan, u štampi = D. Škiljan, »Interpretacija *De interpretatione*«, u štampi.

La réalité d'une linguistique antique

Ce texte se demande, en premier lieu, s'il est possible, et s'il est permis, de parler aujourd'hui d'une *linguistique antique*: si cette notion implique un référent réel. Comme une linguistique, en tant que science constituée, n'avait pas évidemment existé en Antiquité, il semble bien, au premier abord, que ce terme n'est bon qu'à désigner une pure fiction. Mais, on peut bien imaginer que la *linguistique antique* obtienne sa réalité par une interprétation *ex post*: le linguiste moderne pourrait alors, n'usant que de ses instruments propres, reconnaître en elle un ensemble cohérent digne d'être examiné comme un domaine des recherches scientifiques.

Pour constituer une telle interprétation, il faut d'abord passer en revue les sphères de la science antique où figurent les élaborations des problèmes du langage; puis, il faut voir si ces élaborations ne représentent que *membra disiecta*, ou bien s'il existe un facteur de cohésion qui leur soit inhérent et qui les rapproche ou même unisse. C'est pourquoi la partie centrale du texte examine brièvement les caractéristiques fondamentales d'un nombre de disciplines antiques — philosophie du langage, logique, rhétorique, poétique, grammaire et philologie; il en résulte que ces disciplines, gardant chacune sa propre optique, sont toutes orientées vers la totalité du langage ou, plus précisément, vers la langue et la parole dans leur usage.

Face à cette orientation toujours fonctionnelle des théories antiques (orientation qui est en même temps un facteur d'unité de ces théories) — qu'il s'agisse d'une interprétation de la langue de communication publique (du discours scientifique, en logique, politique, en rhétorique, ou littéraire, en poétique), ou bien d'une compréhension métaphysique (en philosophie) ou métalinguistique (en grammaire), ou enfin d'une identification des spécificités du contexte de la communication (en philologie) — le linguiste moderne est embarrassé, car lui, il est orienté surtout vers la langue en tant que système, en termes saussuriens. Mais d'autre part, la science du langage antique, dans la *réalité* de son intérêt pour le fait linguistique, se présente comme participant virtuel d'un dialogue théorétique extrêmement attrayant avec les conceptions récentes sociolinguistiques, psycholinguistiques et — particulièrement — pragmatolinguistiques.